

Marynyň binagärçilik ýadygärlikleri

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Marynyň binagärçilik ýadygärlikleri MARYNYŇ BINAGÄRÇILIK ÝADYGÄRLIKLERİ

Mary welaýatynda neolit, bürünç, antik we orta asyrlar döwrüne degişli köp sanly ýadygärlikler bar. Biz saklanyp galan binagärçilik ýadygärlikleri barada gürrüň bermekçi.

■ ULY GYZGALA (VI-VII asyrlar)

Gäwürgalanyň günbatar tarapynda beýik platformanyň üstünde ýerleşýär. Onuň ägirt diwarlary ýarym sütünler □ »gofralar» : uzyn tarapy 22 ýarym sütün we gysga tarapy 18 sütün bilen bezelipdir. Hatda gala ýkyylan ýagdaýynda beýikligi 15 metre barabardyr. Bu gala iki gatdan, köp otadan ybarat bolupdyr. Asma köpriniň (pandusyň) kömegi bilen daşardan göni ikinji gata girilipdir. Diwarda penjire bolmandyr, ok atyjylar üçin kä ýerlerinde deşikler bolupdyr. Bu bolsa galany berkitmä öwrüpdir.

■ KIÇI GYZGALA ýa-da ÝIGITGALA (VI-VII asyrlar) □ Uly

Gyzgalanyň golaýynda ýerleşipdir we ondan esli kiçi bolupdyr. Ölçegi boýunça taraplary 11 we 12 ýarym sütün bolupdyr. Bu köşgүn gurluşy dörtburçlyk görünüşinde bolan hem bolsa, onuň şekili ýokarda agzalan gala meñzeýär. G. A. Pugaçenkovanyň belleýsi ýaly, iki köşk hem bir hanedanlygyň häkimlerine degişli bolupdyr. Saklanyp galan diwaryň beýikligi 8-10 metrdir.

■ ULY NAGYMGALA (VI asyr)

Gurluşy dörtburçlyk görünüşinde bolup, onuň esasy fasady günorta-gündogara çykýar. Otaglary dürli geometriki

şekildedir. Penjirelerinin ýapylyşy aýratyn gowy ýagdaýda. Ähli otaglar palçyk bilen suwalan.

■ ŞAYÝMGALA

Araplaryň döwrüne degişli ýadygärlik. Birnäçe alymlaryň çaklamalaryna görä, ýadygärlik Abu Musiliň (VIII asyr) harby düşelgesiniň we bu ýere Omeýýalaryň syýasatyndan närazy, zulumyna çydaman gelen ýaragly ilatyň üýşen ýeri bolmaly. Shaýymgala dörtburçlyk seňñeri görnüşinde gurlup, Gäwürgalanyň gündogar tarapynda ýerleşýär.

■ MUHAMMET SEÝIT İBN ZEÝDİŇ MAWZOLEÝI (türbesi)

Seljuklar döwrüniň ýadygärligi. Bu ýadygärlik XX asyryň ellinji ýyllaryna çenli, ýagny meşhur arheolog M. E. Masson mawzoleýdäki: »Bu mazara (Allanyň merhemeti) □ şu (ýer) Abu Talybyň oglы, Alynyň oglы, al-Huseýiniň oglы, Aly Zain al-Abidiniň oglы, Zeýdiň oglы Muhammediň ejir çekip, wepat bolan ýeridir (Allanyň yradasы bilen olaryň hemmesine degişli bolsun!)...» kufi ýazgysyny okaýança, araplaryň hanyfe taýpasyn dan bolan halyf Alynyň oglы Muhammet ibn al Hanafiýýanyň mawzoleýi hasaplanypdyr. Ýokarda görkezilişi ýaly, Muhammet ibn Zeýd bäsiniji arkada Alynyň neberesinden bolýar. Ol VIII asyrda häkimlik ugrunda Horasandan kömek gözläpdir we Maryda ýaşap, Omeýýalaryň tarapyny tutanlygy sebäpli, din ugrunda göreşip, wepat bolýar. Abbasylar häkimligi alanlaryndan soň, Muhammet ibn Zeýdiň guburynyň üstünde mawzoleý bina edipdirler. Bu guburyň üstündäki gurluşyk XII asyryň başyna çenli ýaramaz hala gelipdir. Şonuň üçin hem, ýazgyda görkezilişi ýaly, Marynyň häkimi (soň Sultan Sanjaryň weziri) Şerefaddin al Kummy 1112 (1113)-nji ýylda Muhammet ibn Zeýdiň mazarynyň üstünde mawzoleý gurmagy buýrupdyr. Bu mawzoleý biziň günümize çenli ýetipdir we Beýik Seljuklar döwründäki Horasanyň binagärlik äheňine doly kybap gelýär. Muhammet ibn Zeýdiň mawzoleýi köne Marynyň eteginde ýerleşýär. Onuň dört gümmezi bolup (biri uly we üçüsü kiçi), mazardan we metjitden durýar. Diwarlary bişen kerpiçler bilen

sünnälenip bezelipdir. Gurluşygyň ähli ýeri owadan romb, üçburçluk, sekiz ganatly, ýarym aýlaw geometrik nagışly kerpijiň örülen görnüşi XI – XII asyrlardaky Orta Gündogarda ýokary binagärlik äheñinde gurlupdyr we ol gazuw işleri geçirilip öwrenilmäge mynasyp.

■ GYZBIBI MAWZOLEÝI (türbesi)

XI-XII asyrlardaky ýadygärlik. Soltangalanyň günbatar diwarynyň ýanynda ýerleşýär we keramatly ýer hasaplanýar.

■ HUDAÝNAZAR ÖWLÜÝÄ MAWZOLEÝI (türbesi)

XII asyra, Seljuklaryň döwrüne degişli bu ýadygärlik Soltangaladan demirgazyk tarapda ýerleşýär. Şu ýerde Muhammet Pygamberiň döwürdeşi we sopulary Bureýda ibn al-Huseýbanyň we al-Hakama Gifarynyň jesetleriniň galyndysy ýatyr. Olardan birinjisi, Maryda yslamy wagyz-nesihat edip, 681-nji ýylда ýogalýar, ikinjisi bolsa, Marynyň häkimi bellenip, 670-nji ýylда dünýäden ötyär. Olaryň jaýlanan ýeri keramatly hasaplanyp, XII asyrda olaryň guburynyň üstünde gümmez bina edilýär. XV asyrda Bureýdanyň we Gifarynyň guburlarynyň üstünde oýulyp ýazylan owadan ýazgylı mermər daşyny goýupdyrlar. Mawzoleý bolsa täzeden bina edilip, Temirler döwrüniň monumental binagärlik gurluşygynyň ajaýyp nusgasydyr. Soňky ýüzýylliklarda mawzoleýiň tòwereginde birgiden ikinji derejeli binalaryň gurulmagy, ýadygärligiň binagärlik toplumyna zeper ýetirmändir.

■ ABUL HASAN ALY IBN MUSA AR-RIDANYŇ ýadygärliginiň galyndysy

Maryda ýadygärlikler toplumynda ýerleşýär.

HOJA ÝUSUP HEMEDANYNYŇ metjidi

XVI asyryň ýadygärligi. Şyh Abu Ýakup Ýusup ibn Aýýup Hemedany (1048 – 1140 ý.) Maryda ýaşap, Orta Aziýada meşhur sopoçylyk ordeni bolan Nagybendilere degişli bolupdyr. Hormatlanyp, onuň adyna bina edilen metjit Soltangalanyň diwaryndan demirgazyk tarapynda uly türkmen öwlüýäsinde (gonamçylygynda)

ýerleşýär. Ashablaryň (sopularyň) mazaryna (mawzoleýine) meñzedilip kerpiçden gurlan bu uly bina mazarlaryň öñünde ýerleşdirilen görnüşde görkezilipdir. Maryda köp sanly metjitleriň, köşkleriň, mawzoleýleriň (türbeleriň), ýasaýys jaýlaryň binalarynyň saklanyp galandygyny bellemek gerek. Olar barada ýazyp, aňyrsyna çykar ýaly däl. Şonuň üçin hem biz Marydaky ýerleşýän ýadygärlikleriň diñe iň meşhurlaryny suratlandyrjak bolup çalyşdyk, çünki bu gadymy ýerde ýerleşen ýadygärlikleriň ondan biri hem däldir.

■ SOLTAN SANJARYŇ MAWZOLEÝI

Biz Soltan Sanjaryň mawzoleýi (türbesi) barada söz açmadyk, çünki bu beýik ýadygärlik aýratyn böлümiň gürrüni bolmaga mynasyp diýip hasap etdik. Orta asyr Gündogarynyň iň beýik ýadygärlikleriniň biri Orta Aziýada görnükli syýasy işgär we harby serdar, Seljuklar döwletiniň iň soňky beýik hökümdary Soltan Sanjaryň mawzoleýidir (türbesidir). Soltan Sanjaryň mawzoleýi barada sungaty öwreniji G. A. Pugaçenkowa: »Eger bütin Merw yz galдыrман ýiten hem bolsa, onuň öňki şöhratyny şöhlelendirýän maglumatlar, şäheriň ýadygärlik galan ýagdaýynda, atlandyrylan şäheriň ägirtligini duýmaga öz-özünden mümkünçilik dörederdi» diýip ýazypdyr. Maryda ýerleşen bu mawzoleý (türbe), hakykatdanam, Demirgazyk Horasan binagärlik mekdebine degişli taýsyz, ajaýyp nusgadyr. Binanyň özi Soltan Sanjaryň »Ahyretde ýasajak jaýy» diýip atlandyrylypdyr. Reşideddin (XIV asyr) ony »...dünýäde iň uly gurlan ymarat» diýip häsiýetlendiripdir. XV asyrdaky başga bir taryhçy: »Bu älemdede şeýle derejede berk, iň bir beýik gurluşygyň biri bolandygy üçin, zeperleme-de onuň golaýyna gelip bilmändir» diýip ýazypdyr. Mawzoleýi Soltan Sanjar XII asyryň kyrkynjy ýyllarynda gurdurýar. Mawzoleý mongollaryň wagşyçylygyndan we beýleki söweşlerden aman galypdyr. Bu bina hazır hem Mara gidilýän ýolda uzaklardan görünýär. Ýakudyn (XIII asyr) bellemegine görä, onuň mawy gümmezi ýoluň aňrybaşyndan görünýär (30 kilometre golaý). Binada ony guran sarahsly beýik binagär Muhammet ibn Atsyzyň ady saklanyp

galypdyr. Ol barada taryhy ýyl ýazgylarda hiç zat habar berilmeýän hem bolsa, onuň döreden zady öz-özünden görnüp dur. Soltan Sanjaryň mawzoleýiniň kerpiçden örülen daşy iki gatly gümmez gurluşynyň ulgamy mawzoleý gurlandan üç yüz ýyl geçenden soñ, galkynış döwrüniň ussasy hasaplanýan Filippo Bruneleskiý tarapyndan Florensiýada Santa Mariý del Fore mawzoleýiniň gümmezi ýapylanda ulanylypdyr. Gümmez galdyrylanda aýlanyp durýan krufalo (5) üçin beýik ağaç gerek bolupdyr. Arap dilinden hünärmən Nazar Halymowyň işleriniň birinde bu mowzoleýiň gurluşygyna degişli gürrüň gozgalýar. Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynda saklanýan XVIII-XIX asyrlara degişli »Gülüstan» eserinde: »Soltan bir ymarat gurduranda beýik ağaç gerek bolupdyr. Şeýle ağaç Marynyň bir ýasaýjysynda bar eken. Soltanyň hyzmatkärleri köp pul hödürläpdirler, emma ol aýal garşıy bolupdyr. Baş wezir gelip haýış edipdir, bolmandyr. Gurluşyk durzulypdyr, soltanyň özi gelmeli bolupdyr. Ol aýal bolsa şatlygyna agajy mugt berip, soltanyň hyzmatyna saçak ýazypdyr, soltany we onuň töweregindäkileri, ähli goňşularyny naharlapdyr» diýilýär. Mawzoleý (türbe) barada türkmenleriň arasynda dürli rowaýatlar bar. Olardan birinde soltanyň asman perisine aşyklygy (söýgüsi) aýdylýar. Peri özünüň üç şertini ýerine ýetirse, Soltan Sanjary söýjekdigini nygtapdyr. Ol onuň bilinden gujaklamaly däldigini, dabanya seredip, synlamazlygy, saçyny daranynda seretmezligi ündäpdir. Sanjar bu şerti bozupdyr. Ol periniň saçyny daran wagtynda kellesini eline alyp daraýandygyny, dabanya seredende, periniň ýöremeyän ýeriň üstünde uçýandygyny görüpdir. Asman gözelini gujaklan wagtynda, ol onuň süňküniň ýokdugyny biliplidir. Peri gaharlanyp, asmana uçup gidipdir. Gamgyn galan Sanjar käwagtlar onuň güzel sypatyny ymaratyň gümmeziniň ýagtysyna görer eken, şonuň üçin ol özünü mawzoleýde jaýlamagy nesihat edipdir. Mawzoleý bilen baglanychykly şeýle waka bar. Uly bolmadyk bir türkmen taýpasy soltan diri wagtynda, salgyt tölemeli bolanda, bir süri goýny birnäçe gezek soltanyň öňünden geçirip, ony aldapdyr. Mekirliğiň üstü açylýar. Birnäçe yüz ýyl geçensoñ, bu taýpa azalyp, betbagtçylykdan gözü

açylmandyr. Aksakgallar Soltan Sanjaryň näletinden çykmak üçin, bütin taýpa bolup, mawzoleýiň ýanyna göçüp gelmekligi karar edýärler. Soltanyň hatyrasyna mal öldürip, şyha Gurhan okatdyrýarlar. Ýone çagalar gümmeziň üstüne çykanda, olaryň biri aşak gaçyp ýogalýar. Şol wagt kimdir biri: »Soltan Sanjar bagışlamak islemeýär!» diýip gygyrypdyr. Şondan soñ palawly gazan ters öwrülip, ot söndürilip, gamgynlyk bilen taýpa durşuna bu ýerden göçüpdir. Hätzire çenli hem bu beýik mowzoleýe zyýarat edýärler, sadaka berip, Gurhan okadýarlar. Mawzoleýiň golaýynda piramida ýaly iki tümmek daş ýygmanypdyr. Zyýarata gelýänleriň her biri, Sanjaryň duşmanyndan ar alýan ýaly, tümmekleriň üstüne daş atýar. 1928-nji ýylда A. Semýonow »Po Zakaspiskim razwalinam» (»Zakaspi harabaçylygy boýunça») atly kitapçasynda mawzoleýdäki mazaryň üstündäki arap dilinde ýazylan ýazgyny okanda, onda: »Şu ýerde, ahlak, ruhy taýdan iň ýokary adam hasaplanan, Seljuk türkmenleriniň neberelerinden bolan Soltan Sanjar diýlip atlandyrylýan adamyň jesedi aram tapdy.... Ol öz döwründe, beýik Aleksandr (Isgender Zulkarnaýn) ýaly adalatly, alymlaryň we şahyrlaryň hossary bolupdyr. Yslam dünýäsine ol ylym we sungat arkaly gülläp ösen ýagdaýda giripdir» diýlip ýazylypdyr.

Orazpolat EKÄÝEW,
Öwez GÜNDÖGDYÝEW. Taryhy makalalar